

Dr Aldona CHLEWICKA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz
Katedra Informacji Naukowej i Bibliologii

ZMIANY W STRUKTURZE XVII/XVIII-WIECZNEGO KSIĘGOZBIORU GDAŃSKICH PATRYCJUSZY ENGELCKÓW A PROBLEM LAICYZACJI – NA PRZYKŁADZIE DZIEŁ Z ZAKRESU LITERATURY POLEMICZNEJ

Gdańsk już w pierwszej połowie XVI wieku był protestancki. Wiadomości dotyczące szerzenia się nowego ruchu pojawiły się w rok po wystąpieniu Lutra¹. Bardzo szybko dotarły też do Gdańska pisma Lutra. W latach 1518–1520 w Bibliotece Gdańskiej znalazło się co najmniej 27 tytułów jego dzieł². W ciągu kilkunastu lat w Gdańsku na skutek m.in. działania wpływowych osób, jak burmistrz Filip Bischof i dominikanin Pankracy Klemme utrwalił się luteranizm. W 1557 r. król Zygmunt August oficjalnie zatwierdził luteranizm w Gdańsku³, a od 1577 r. przywilej Stefana Batorego zezwolił na wyznawanie zarówno luteranizmu, jak i kalwinizmu. W efekcie, pod koniec XVII wieku luteranie stanowili 80% ludności miasta. Na drugim miejscu znaleźli się kalwini — 7%, którzy z racji zajmowania szeregu ważnych miejsc w Radzie Miast oraz wpływów np. w Gimnazjum Gdańskim, narażeni byli na ciągły konflikt z luteranami. Liczba katolików wypieranych z miasta od początków XVI wieku, w ciągu następnego stulecia zmalała do 4% ludności. Margines gdańszczyzan stanowili mennonici, żydzi, arianie — 1%⁴.

Jednak spory religijne nie ucichły. Nie było, co prawda bardziej radykalnych starć, ale mało przyjaźnie patrzono na pojawienie się socyan i kwaków. Do gwałtowniejszych starć doszło w 1580 r. pomiędzy kalwinami a luteranami. Po stronie kalwinów opowiedział się rektor gimnazjum Jakub Fabricius. Choć władze miasta nie zezwalały na ostrzejsze spory i drukowanie tekstów, to jednak wystąpienia nie ograniczały się do słownych potyczek. Z przejawami nietolerancji spotkali się: profesor filozofii Henryk Nicolai — przepędzony z gimnazjum, Reinhold Curicke — historyk, którego praca o dziejach Gdańska, napisana w duchu kalwińskim, ukazała się drukiem dopiero po śmierci autora, i to w Amsterdamie⁵.

¹ Za ich rozprzestrzenienie odpowiedzialny był kaznodzieja z kościoła Piotra i Pawła, Jakub Knode; zob. Z. Nowak, *Pankracy Klemme gdański działacz reformacyjny i jego księgozbiór*, *Rocznik Biblioteki Narodowej*, R. 4:1968, s. 109.

² Tamże.

³ Tamże, s. 120.

⁴ Z. Nowak, *Wybrane aspekty kultury książki w Gdańsku XVII wieku*, *Libri Gedanenses* 17/18: 2001, s. 10.

⁵ Z. Nowak, (w:) *Historia Gdańska*, t. 2, Gdańsk 1982, s. 720.

Protestanckie władze miasta zabiegały o rozwój szkolnictwa, nauki, sztuki. Bogate miasto stać było na przeznaczanie 2% budżetu na inwestycje kulturalne. Dzięki temu możliwe było utworzenie w 1558 r. Gimnazjum Akademickiego⁶ i w 1596 r. jego biblioteki, fundowanie zdolnej młodzieży stypendiów na studia zagraniczne. Skąd brała się potrzeba mecenatu? W przypadku bibliotek inicjatywa publicznego dostępu do książki miała źródło w pismach Lutra. W swoim liście z 1524 r. skierowanym do rajców o zakładaniu szkół przedstawiał on także konieczność utrzymywania bibliotek dostępnych publicznie, które zaopatrzone miały być w podstawową literaturę służącą nauce i religii⁷. Na tym tle doszło do utworzenia w 1596 r. Biblioteki Rady Miasta Gdańska (*Bibliotheca Senatus Gedanensis*)⁸. Służyć ona miała przede wszystkim potrzebom gimnazjum, ale korzystać z niej mogli uczniowie także innych szkół, a przede wszystkim uczeni i gdańszczanie. Nadzór nad biblioteką miało Kolegium Szkolne (*Collegium Scholarchale*) składające się z kilku osób. Jeden z członków Kolegium sprawował nadzór nad Biblioteką i określany był mianem protobibliotekarza. Pierwszą osobą używającą tego określenia był Gabriel Schumann (1595–1654). Po nim stanowisko to objął w 1655 r. Adrian Engelcke, a po jego śmierci, dwukrotnie pełnił tę funkcję jego brat Beniamin (w latach 1662–1665 i 1677–1681). Według XVIII-wiecznego bibliotekarza Michała Hanowa, zadaniem protobibliotekarza było staranie o wzbogacanie zbiorów, pozyskiwanie ofiarodawców i materiałów bibliotecznych (rękopisów, druków, obrazów, rycin, map, numizmatów, instrumentów astronomicznych i matematycznych, eksponatów przyrodniczych)⁹. Ponadto bibliotekarz musiał dbać o kondycję finansową Biblioteki, a szczególnie rozdział środków, planowanie zakupów i podejmować decyzje dotyczących profilu zbiorów. Właściwymi pracami bibliotecznymi kierował bibliotekarz nominowany spośród grona profesorów Gimnazjum.

Zarówno protobibliotekarze, jak i bibliotekarze, gromadzili częstokroć własne, pokaźne księgozbiory, które często zasilały zbiory Biblioteki. Znaczna część zbiorów Biblioteki pochodziła z darów. Już jej podstawę stanowił księgozbiór włoskiego humanisty i bibliofila, oskarżonego przed inkwizycją o czytanie dzieł reformacyjnych Jana Bernarda Bonifacio, markiza Orii. W następnych latach zasilił bibliotekę profesorowie, rajcy, a także goście odwiedzający Gdańsk. Kolegium z kolei dbało o zakupy, które bywały znaczące.

Jedną z osób najbardziej zasłużonych dla Biblioteki Gdańskiej był Adrian Engelcke. Należał do zamożnej, osiadłej w XIV wieku w Gdańsku rodziny patrycjuszowskiej. Jego ojciec — Beniamin, był burmistrzem. Matka — Katarzyna Siefert, pochodziła z Elbląga. Była córką rajcy miejskiego Martina Sieferta. Wśród

⁶ Gimnazjum wzorowane było na organizacji gimnazjów w Toruniu i Elblągu, a te z kolei na gimnazjum strassburskim Jana Sturma; tamże, s. 709. Z czasem zaczęło się upodabniać do kalwińskiej Karoliny w Zurychu, tamże, s. 711.

⁷ M. Luter, *An die Burgermeyster und Radherrn allerey stedte inn Deutschen landen* [1524], (w:) M. Luter, *Werke*, Weimar 1899–1966, Bd. 15, s. 27–53.

⁸ Zob. *Bibliotheca Senatus Gedanensis 1596–1996*, pr. zbior. pod red. M. Babnis i Z. Nowaka, Gdańsk 1998.

⁹ Z. Nowak, *Michała Krzysztofa Hanowa wspomnienie zasług protobibliotekarza gdańskich XVII i XVIII wieku*, (w:) *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Bibliologia dyscyplin integrująca*, Warszawa 1993, s. 148.

przodków zarówno z linii ojca, jak i matki odnaleźć można członków znanych rodzin gdańskich, elbląskich czy królewieckich. Adrian Engelcke urodził się w Gdańsku 26 sierpnia 1605 r. Ważną rolę w wychowaniu odgrywała religijność luterańska. Po uzyskaniu podstawowego domowego wykształcenia wysłany został w wieku 14 lat na naukę języka polskiego do Brodnicy (Strassburg). Później krótko przebywał w Toruniu. Od lipca 1622 r. uczęszczał do Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, gdzie szczególne zainteresowanie wykazywał dla nauk prawnych i teologicznych.

Tak jak i wielu innych młodych gdańszczyzan Adrian Engelcke uzupełniał swoją naukę za granicą. Podróże naukowe były wówczas w modzie. Służyły zarówno celom naukowym, jak i towarzyskim. Podczas wędrówek młodzi zdobywali nie tylko wiedzę, ale także ogładę towarzyską, poznawali wybitne osobistości, oglądali cenne pamiątki przeszłości, zarówno zabytki, jak i kolekcje muzealne oraz biblioteczne¹⁰. Od 1624 Adrian Engelcke studiował prawo i teologię w Lipsku, Jenie i Altdorfie. Zwiedził też Austrię i Węgry, a później dużo podróżował po Niemczech, Anglii i Holandii. 16 sierpnia 1633 r. powrócił do Gdańska. W 1639 r. został ławnikiem, a w 1645 rajcą miejskim. Następnie od 1648 r. był sędzią, od 1653 r. sekretarzem, a na ostatni urząd podkomorzego powołano go rok przed śmiercią¹¹. Zmarł 19 kwietnia 1661 r.

Od 1655 r. do śmierci Adrian Engelcke sprawował, z ramienia Rady Miasta funkcję protobibliotekarza Biblioteki Gdańskiej. Swoje zadania wypełniał z ogromnym zaangażowaniem. Z jego polecenia przeprowadzono wówczas w bibliotece prace porządkowe. Sam Engelcke sporządził obszerny katalog rzeczowy uwzględniający całość zbiorów Biblioteki¹². Poważnie przyczynił się także do powiększenia zbiorów Biblioteki. Prywatnie zaś zajmował się pisarstwem. Należał do osób głęboko religijnych i stąd sporo miejsca w jego pracach zajmowały zagadnienia związane ze sporami protestanckimi. Był gorącym rzecznikiem luteranizmu i znajdowało to wyraz w jego pismach. Był także wytrawnym badaczem i — jak podaje Lech Mokrzecki — jedynym teologiem wśród gdańskich dziejopisarzy. W 1651 r. ukazała się praca Engelckego *Historische Auszug von Verandrung der Religion in der Dantzig*. Praca ta zawiera dość szczegółowe przedstawienie rozwoju protestantyzmu w Gdańsku w XVI i XVII w. na tle pozostałych wyznań¹³. Dużo miejsca poświęcono dysputom toczącym się pomiędzy wyznawcami różnych odłamów religijnych. Engelcke nakreślił postacie zarówno autorów polemik, jak i osób zabierających głos z punktu widzenia zajmowanych stanowisk, np. rajców miejskich. Nie pominął w tym roli i stosunku do religii królów: Zygmunta Augusta, Zygmunta III i Władysława IV. Autor nie należał do osób tolerancyjnych. Przekonany o wyższości luteranizmu starał się przedstawić go czytelnikom w jak

¹⁰ Chodyński, *Elitarność osobowości na przykładzie gdańskich kolekcjonerów XVI–XVIII wieku*, (w:) *Mieszczanństwo gdańskie. Sesja naukowa 21–23 listopada 1996*, Gdańsk 1997, s. 413–414.

¹¹ J. Zdrenka, *Rats und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, cz. 2, Hamburg 1989, s. 183–184.

¹² BG PAN, Rękopisy, Cat. Bibl. 7.

¹³ L. Mokrzecki, *W kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku*, Gdańsk 1974, s. 136–138.

najlepszym świetle. Praca Engelckego spotkała się z mocnym sprzeciwem ze strony zdecydowanie opowiadającego się po stronie kalwinizmu pisarza Reinholda Curicke¹⁴. W odpowiedzi na krytykę Engelcke zamieścił swoje uwagi w pracy *Erläuterung des Historisches Auszugs* wydanej pod pseudonimem Johannes Temporibus. Jednak choć Engelcke odrzucał twierdzenia Curickego w kwestiach religijnych, to wyraźnie doceniał jego osiągnięcia jako badacza dziejów Gdańska. W działalności naukowej Engelckego zwraca uwagę sposób podejścia do przekazów źródłowych. W swoim wykazie *Die Dokumente und Beweise so in dem historischen Auszug wie auch allhier angezogen* uwzględnił 33 konstytucje sejmowe, edykty i inne akty wydane w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku w sprawach religijnych¹⁵. Należy przy tym zaznaczyć, że Engelcke reprezentował nowoczesny pogląd oddzielania historii Kościoła jako instytucji i teologii. Pogląd ten miał się ukształtować w XVII w. w pracach J. Micwaela i G. Horna¹⁶.

Badaczowi takiemu jak Adrian Engelcke, reprezentującemu wysokie wymagania względem warsztatu naukowego, potrzebny był dobrze dobrany księgozbiór. Złożyło się nań nieco książek pochodzących z księgozbioru ojca, jak również własne, zakupione później. Z pewnością część dzieł zakupiona została podczas pobytu za granicą. Kilka książek nosi noty świadczące o nabyciu ich w trakcie studiów w Jenie. Zbiór ten stał się wyrazem przywiązania do Biblioteki jej opiekuna. Zgodnie z wolą wyrażoną testamentem, księgozbiór po śmierci miał stać się własnością publiczną¹⁷. Umieszczony w Bibliotece Gdańskiej miał pozostać wydzielony i być stale powiększany przez spadkobierców z funduszy, na które składały się głównie dochody z kaplicy św. Barbary w Kościele Mariackim (od XVI w. dysponowała nią rodzina Engelcke)¹⁸. Książki nabywane z tego źródła wyróżniać miał, zgodnie z wolą darczyńcy, specjalnie przygotowany ekslibris z napisem *Capella S. Barbarae*. Książki nabyte później otrzymywały wpis z datą nabycia. Około 1730 r. na zakup książek było jeszcze zagwarantowanych ok. 14 tys. złotych¹⁹. Choć w literaturze jako pierwszy opiekun księgozbioru występuje brat Adriana, Beniamin (1610–1680), burgrabia od 1667 r. i dwukrotnie protobibliotekarz (w latach 1662–1665 i 1677–1677), to jednak w książkach brak wpisów jego dotyczących. Być może obowiązek ten scedował na syna, gdyż pierwszy wpis Fryderyka Bogumiła Engelcke, pojawia się w rok po śmierci ojca, tj. w 1681 r. Odtąd, do 1701 r. w książkach pojawiać się będzie nota „Friedrich Gottlieb Engelcke Bibliothecae intulit Anno...”.

Fryderyk Bogumił Engelcke, ur. 6 grudnia 1658 r., podobnie jak brat w młodości studiował za granicą. Jego nazwisko pojawia się wśród uczniów szkół Gdańska (1672), Królewca (1676), Lipska (1678) i Tybingi (1679). Był autorem rozprawy

¹⁴ Reinhold Curicke (1610–1667) sekretarz miejski, historyk, studiował w Rostocku i Królewcu. Najważniejsze jego dzieło to *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*. Pisał też prace z zakresu wojskowości i prawa morskiego. Był właścicielem liczącego ok. 2400 tomów księgozbioru; zob. L. Mokrzejcki, *W kręgu prac*, dz. cyt., s. 150–190.

¹⁵ Tamże, s. 138.

¹⁶ Zob. tamże, s. 138.

¹⁷ Wydzielony księgozbiór, tzw. Theca Engelckeniana, liczył początkowo 1500 pozycji.

¹⁸ K. Reychman, *Ex-librisy Gdańskie*, Warszawa 1928, s. 30.

¹⁹ Tamże, s. 20.

o zobowiązaniach rolniczych *Disertatio de faciendi obligatione* (Tybinga 1682). Po powrocie przeszedł szczeble awansu w służbach miejskich, począwszy od zarządzania kwartalem (1687) i urząd ławnika (1692), poprzez uczestnictwo w radzie (1702), po urzędy: burmistrza (1707) i burgrabiego (1709). Zmarł 23 lutego 1716 roku²⁰.

Od 1703 r. nabywane książki otrzymywały jedynie notkę dotyczącą roku wpływu. Prawdopodobnie od tego momentu o powiększanie zbiorów Engelcków dbali już sami protobibliotekarze, m.in. Abraham Groddeck (1723–1730). Na potrzeby biblioteczne zaprowadzono katalog, który uwzględnił zarówno książki ofiarowane przez Adriana, jak i nabyte w następnych latach. Katalog ten, zachowany do dziś w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk (Cat. Bibl. 44), jest podstawowym źródłem informacji o zbiorach Engelcków. Obejmuje on w sumie 1459 wpisanych pozycji. W rzeczywistości pozycji bibliograficznych było znacznie więcej, gdyż część stanowiły klocki, na które składało się niekiedy kilkanaście lub więcej druków. Druki zestawiono według formatów zaczynając od największych, tj. 2° — 341 poz., 4° — 419 poz., 8° — 341 poz., 12° i 16° — 358 poz. Do tej pory udało się zidentyfikować ok. 1/3 druków należących do Engelcków. Wiele w ciągu ponad 300 lat zaginęło. Wielu nie udało się zidentyfikować ze względu na lakoniczność opisu, np. „Volumen Disputationum Theologicarum”, „Scripta varia de de Colloquio Charitativo Thoruniensi” czy „Tractatus Historico-Theologici Deutsch”. Książki należące do Adriana Engelcke wpisywano na początku. Stanowiły one przypuszczalnie ok. 1/6 zbioru w formacie 2° (1–57) i ok. 1/2 w przypadku 4° (1–235). W następnych latach dopisywano kolejne pozycje zakupione przez Fryderyka Bogumiła Engelcke (poz. 58–185 w 2°). Niestety obecnie nie jest możliwe stwierdzenie dokładnych pozycji w formacie 4° nabytych przez niego. Jego sygnatury udało się odnaleźć na pozycjach 250–319.

Druki ułożone były dziedzinowo. Na pierwszym miejscu znajdowały się książki religijne. Być może było to odzwierciedlenie pierwotnego układu i książki trafiały do opracowania w takiej kolejności, w jakiej były dostarczane do Biblioteki i w jakiej wcześniej rozmieszczone były u ofiarodawcy. Pozycję nr 1 w zbiorze zajmuje *Atlas* Merkatora (Amsterdam 1630). Na kolejnym znalazło się norymberskie wydanie *Biblia* Marcina Lutra z 1531 r. Księgozbiór Engelcków przedstawia się interesująco zarówno ze względu na cechy zewnętrzne opraw, znaki własnościowe, cechy typograficzne i ilustracje, jak i ze względu na treść. Ma wyraźnie naukowy charakter. Należy wspomnieć, że Adrian Engelcke był rzetelnym czytelnikiem. Można to stwierdzić na podstawie obecności w wielu książkach podkreśleń i not marginalnych, i to zarówno na początkowych kartach, jak i w ostatnich rozdziałach. Noty niestety nie zawierają komentarzy. Mają głównie charakter bibliograficzny.

W zbiorze, reprezentującym bardzo wysoki poziom naukowy, znajdowały się głośne i wybitne dzieła reprezentujące dorobek naukowy XVI i XVII wieku. Na szczególną uwagę zasługują prace historyczne, dzieła medyczne, traktaty prawnicze, logiczne, astronomiczne, czy językoznawcze. Duża część druków odnosi

²⁰ J. Zdręka, *Rats und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, cz. 2, Hamburg 1989, s. 184–185.

się także do bieżących wydarzeń politycznych. Największą natomiast grupę stanowią druki religijne, tj. ponad 300 pozycji w inwentarzu i znacznie więcej pozycji bibliograficznych. Wyróżniająca się część dzieł poświęconą jest polemice religijnej, czyli tematowi, który w Gdańsku wzbudzał w XVII w. olbrzymie emocje. Z pewnością tematyka ta znajdowała się w głównym kręgu zainteresowań Adriana Engelcke i znalazło to odbicie w strukturze księgozbioru, w którym znalazły się dzieła najwybitniejszych myślicieli i reformatorów religijnych XVI i XVII w.

Z pewnością największa liczba książek o tematyce religijnej dostała się do zbioru na sprawą Adriana Engelcke. Do niego należało ok. 46% spośród druków religijnych w formacie 2° (tj. 17 z 37 pozycji inwentarzowych) i ok. 77% spośród druków w formacie 4°. W pozostałych grupach, dotąd dokładnie nie przebadanych, wyraźnie dominują druki religijne wśród pozycji wpisanych na początku. Wśród 171 pozycji stanowiących połowę książek w formacie 8° druków religijnych było ponad 80, co stanowi blisko 50% wszystkich książek w tej grupie. W drugiej części, tj. poz. 172–341, druków religijnych było zaledwie 20 (11% druków w tej części). Również w ostatniej grupie, tj. książek w formacie 12° i 16° literatura religijna dominuje w pierwszej części inwentarza. Wśród pierwszych 200 pozycji książki religijne stanowiły ponad 20%. Na 100 ostatnich wpisów inwentarzowych zaledwie 7 dotyczy książek o tematyce religijnej. Druki religijne w niewielkim stopniu wzbogacały księgozbiór za czasów Fryderyka Bogumiła Engelcke. Stanowiły najprawdopodobniej 10–15% druków przez niego włączonych do biblioteki. W okresie późniejszym, tj. przez cały wiek XVIII, literatura religijna trafiała do księgozbioru niezwykle rzadko.

Zachowana literatura religijna prezentuje się dość jednorodnie. Średniowiecznych traktatów teologicznych jest bardzo niewiele. W zbiorze znaleźć można jedynie *Wyznania* i *Medytacje św. Augustyna*, pisma Dionizego Kartuzja czy Tomasza a Kempis, żywoty Ojców Kościoła Grzegorza Wielkiego, czy Piotra Hiszpana (papież Jan XXI) *Thesaurus papuerum... de medendis humani corporis liber* (Frankfurt 1578). Późniejszą teologię katolicką reprezentują druki: *Manuale controversiarum* (Lunenburg 1625), podejmujący ówczesny problem tolerancji, autorstwa Marcina Becanusa (1563–1624), jezuita, profesora teologii w Moguncji, Wiedniu, a od 1619 r. spowiednika i doradcy cesarza Ferdynanda²¹ oraz *De Septem Verbis a Christo* (Kolonia 1626) i *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creatarum opusculum* (Kolonia 1626) nieprzejednanego wroga reformacji, jezuita, kardynała Roberta Bellarmina (1542–1621).

W zbiorze Engelcków dominowały jednak rozprawy teologów luterańskich. Przede wszystkim obecne były dzieła samego Marcina Lutra. Niestety do dziś egzemplarze z proveniencją Engelcków w zasadzie nie zachowały się. Wiemy jednakże z katalogu, że w księgozbiórze znajdowały się przekłady Biblii i jej fragmentów, m.in. norymberskie wydanie Psalmów z 1531 r. i blisko sto lat późniejsze dwa egzemplarze *Biblii Lutra* (*Biblia Lutheri German*) w wydaniach norymberskich z 1629 r. — opatrzone komentarzem teologicznym norymberskiego pastora Jana Sauberta (1592–1646) i z 1631 r. Ponadto Engelcke zaopatrzył swój

²¹ J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, Warszawa 1964, t. 1, s. 307–310.

zbiór w *Postylle* Lutra (Frankfurt nad Menem 1548). Kilka książek dotyczyło bezpośrednio Lutra i jego działalności. Były to prace: Filipa Melanchtona *Vita Lutheri* (1557) w opracowaniu Macieja Rittera (1525–1558), Jakuba Hertela (1536–1564) *Questionum sacrarum reverendi patris Domini Lutheri* (Bazylea 1562?), jak również Ludwika z Seckendorf *Historia Lutheranismi* (Frankfurt nad Menem 1692).

Adrian Engelcke zgromadził również dzieła najważniejszych współpracowników Lutra. Do nich należał wnuk Jana Reuchlina, również wybitny humanista, profesor greki w Wittenberdze, Filip Melanchton (1497–1560). Jego prace, m.in. *Corpus doctrinae* (1561), stały się podstawą dogmatyki luteranńskiej. Następnie zbiór wzbogacony został innymi pracami Melanchtona, tj., traktatem o duszy *De anima* i przekładami literatury greckiej, jak również jego życiorysem w opracowaniu Jana Camerariusza (Lipsk 1566).

Uczniem Melanchtona był m.in. profesor teologii w Jenie i Lipsku, kilkakrotnie zwalniany z urzędów za swoje poglądy nie zawsze mieszczące się w luteranńskiej ortodoksji, Mikołaj Selnecker (1530–1592), znaczący teolog i twórca pieśni nabożnych. Jego stwierdzenia spotykały się ze sprzeciwem zarówno kalwinistów, filipistów, jak i luteran²². Uwagę zwracają jego pisma teologiczne o kwestiach spornych religii luteranńskiej *Ex forma christianae concordiae* (Eisleben 1598), a także komentarze do Ksiąg Salomona (1568). Selnecker opublikował także słynny zbiór *Rozmów przy stole* (*Tischreden*) Marcina Lutra (Lipsk 1577).

Do bliskich współpracowników Marcina Lutra należał Jan Bugenhagen (1485–1558), jeden z czterech autorów (obok Lutra, Melanchtona i Kreutzingera) memoariału wittenberskich profesorów w sprawie zwalczania anabaptystów²³. Był największym propagatorem protestantyzmu na Pomorzu (przebywał m.in. w Darłowie). Z jego pism Adrian Engelcke posiadał egzemplarz do Księgi Powtórzonego Prawa. Natomiast twórczość innego z organizatorów reformacji w Niemczech, Urbana Rhegiusa (1489–1541)²⁴, bezwzględnie surowego i zdecydowanego przeciwnika anabaptyzmu, reprezentowana była jedynie przez *Libelus consolatoris* (Frankfurt nad Menem 1543).

Natomiast do najbardziej zagorzałych przeciwników kalwinizmu należał Polikarp Leyser (1552–1610). Często przytacza się jego wypowiedź z 1602 r., że „zważywszy wszystko znajdzie się więcej punktów stycznych między katolikami a wyznawcami Lutra niż między tymi ostatnimi a kalwinami”²⁵. Engelkowie dysponowali jego pismami o różnicach pomiędzy religią luteranską a kalwinizmem (Tybinga 1592) i innymi dwoma dziełami *Passio Domini* (Drezno 1592) oraz *Adamus hoc est theologica expositio primae Geneseos* (Lipsk 1604).

Kolejny teolog luteranński, Leonhard Hutter (1563–1616), od 1596 prof. teologii w Wittenberdze i rektor tego uniwersytetu, wraz z Polikarpem Lyserem, Aegidiussem Hunniusem, reprezentował najbardziej ortodoksyjnych teologów. Nazywany był „malleus Calvinistarum”. Główna praca tego płodnego pisarza to *Loci*

²² *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, oprac. Friedrich-Wilhelm Bautz [dokument elektroniczny]. Tryb dostępu: <http://www.bautz.de/bbkl/>. Dostęp: 23.11.2007.

²³ J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, Warszawa 1964, t. 1, s. 183.

²⁴ Tamże, s. 258, 221.

²⁵ Tamże, t. 1, s. 298.

theologici (1619), napisana na polecenie elektora saskiego w celu zastąpienia księgi Filipa Melanchtona. Stała się obowiązującym podręcznikiem w Saksonii²⁶. Drugi druk zawierał rozprawę Huttera poświęconą reformacji *Examen öder Gründlicher bescheidenlicher Bericht, der reformirten Evangelischen Kirchen in Deutschland*, (Wittenberga 1614). Jeśli chodzi o wspomnianego Aegidiusa Huniusa (1550–1603), zbiór Engelcków zawierał przede wszystkim kilka jego pism z zakresu biblistyki. Były to komentarze do ksiąg prorockich Daniela, Abdiasza, Jonasza (Frankfurt nad Menem 1600), jak również do Ewangelii św. Jana (1591) i św. Mateusza (1594), Listów św. Pawła (1596). Polemikę prowadził natomiast w pracy wymierzonej przeciwko kalwinom *Calvinvs Ivdaicans* (Frankfurt nad Menem 1595).

Syn Aegidiusa Huniusa, Mikołaj (1585–1643) w 1617 r. zastąpił Leonarda Huttera na stanowisku profesora teologii w Wittenberdze. Jego dzieła także nabyli Engelckowie do swojego księgozbioru. Były to mowy poświęcone Lutrowi i reformacji *Demonstratio ministeri Lutherani* (Wittenberga 1628) oraz *Epitome credendorum* (1648). Z uniwersytetem w Wittenberdze związany był także Balthasar Meisner (1587–1626), znany teolog luterański, który pod koniec życia pełnił w nim funkcję rektora. W zbiorze znalazła się jego polemika z kalwinistami *Die erste Prob der calvinischen Religion* (Wittenberga 1620).

Dużym uznaniem cieszyć się musiał u Adriana Engelcke szanowany ortodoksyjny teolog luterański Jan Gerhard (1582–1637), od 1616 r. profesor teologii w Jenie. Można przypuszczać, że Adrian Engelcke studiując w Jenie zetknął się z tym wybitnym uczonym, słuchał jego wykładów. Musiało to spotkanie wywrzeć na nim duże wrażenie, skoro w swoim księgozbiorze zebrał niemalże komplet dzieł Gerharda. Część z nich zakupił Engelcke podczas studiów w Jenie, o czym świadczą zapisy umieszczone na wyklejkach. Ważnym zagadnieniem poruszonym już w najwcześniejszych pismach Gerharda była wielorakość religii w państwie. Ten temat pojawia się w rozprawie z 1604 r. *Centuria quaestionum politicarum* (w zbiorze było późniejsze wydanie jенеńskie z 1620). Ujawnia się tu już stanowisko, które później będzie charakterystyczne dla Gerharda, tj. postawa pewnej tolerancji dla „spokojnych heretyków” i skłanianie się ku wolności religijnej. Oczywiście wolność ta nie dotyczyła zwalczanych ostro przez luterańskich teologów anabaptystów i unitarystów. Stwierdzenia te zostaną powtórzone później w najśłynniejszym dziele Gerharda, tj. *Loci theologici* (1610–1622)²⁷. Sporom religijnym poświęcone będzie także *Disputationum theologiarum* (Jena 1622). Kolejnym zagadnieniem interesującym Adriana Engelcke była biblistyka, zarówno egzegeza jak i dzieje biblijne. Bardzo obszerna *Postylla* Gerharda z komentarzami do Księgi Salomona, Psalmów Dawida i Ewangelii (Jena 1634) zawiera liczne podkreślenia i uzupełnienia. Engelcke naniósł ponadto w tekście poprawki dołączone w erracie. Książka ta zakupiona została w 1636 r., natomiast zbiór homilii Jana Gerharda nabyto w 1651 r. W zbiorze znalazły się inne prace egzegetyczne Gerharda, m.in. komentarze do listów św. Piotra do Hebrajczyków, do Rzymian, komentarze do Apokalipsy św. Jana i Księgi Powtórzonego Prawa. Wszystkie opublikowane zostały w Jenie w latach 40. XVII w. W zbiorze znalazło się także dzieło *Harmonis*

²⁶ *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, oprac. Friedrich-Wilhelm Bautz [dokument elektroniczny]. Tryb dostępu: <http://www.bautz.de/bbkl/>. Dostęp: 23.11.2007.

²⁷ Zob. J. L e c l e r, *Historia tolerancji w wieku Reformacji*, t. 1, Warszawa 1964, s. 303–307.

Evangelistarum (Frankfurt nad Menem 1600) przygotowane przez niego wspólnie z Martinem Chemnitzem i Policarpem Lysere. Inne traktaty tego słynnego uczonego obecne wśród ksiązek z proveniencji Engelcków to m.in. *Locorum theologiarum* (Jena 1615), *Angelologia* (Jena 1633), *Disputationes isagogicæ* (Jena 1645), *Schola pietatis* (t. 1–5, Jena 1633), *Meditationes sacrae* (Jena 1602), *Exercitium pietatis quotidianum* (Amsterdam 1635). Z kolei myśli teologicznej Jana Gerharda poświęcona była rozprawa *Specimen isagoges ad locos Gerhardi* (Jena 1649) autorstwa Godfryda Cunds, profesora teologii w Jenie. Następcą Jana Gerharda w Jenie został Salomon Glass (1593–1656), teolog luterański, prof. języka hebrajskiego i greckiego. Adrian Engelcke nabył jego *Christologias mosaicae* (Jena 1649), jak również pracę z zakresu egzegezy biblijnej.

Dużą popularnością aż do XIX wieku cieszyło się dzieło *Examen Concilii Tridentini* (Genewa 1641) Marcina Chemnitza (1522–1586), teologa, superintendenta brunszwickiego. Autor zebrał w nim najważniejsze zarzuty dotyczące doktrynalnych dekretów Soboru Trydenckiego²⁸.

Spśród dzieł reprezentujących nurt polemiki religijnej w zbiorze Engelcków znalazły się: *Spiegel der Zwinglischen Calvinischen Religion* (Fryburg 1604) Jana Pistoriusa Młodszego (1546–1608), wspólnie z Melanchtonem uczestnika dysputy z 1541 r.²⁹, *Tractatus polemiaci de controversia* Andrzeja Osiandra (1498–1552), reformatora religijnego podważającego niektóre z nauk Marcina Lutra, prof. teologii na Uniwersytecie w Królewcu³⁰, *Consiliorum theologorum* (Tybinga 1605) — zbiór dysput zebrany przez Feliksa Bidembacha (1564–1612), teologa w Stuttgarcie, autora kazań i prac poświęconych małżeństwu, *Corpusculum doctrinae sanctae* (1615) Jana Wiganda (1523–1587), biskupa pomezańskiego, którego kilka publikacji ukazało się w Królewcu.

Brak w księgozbiorze Engelcków dzieł drugiego z największych reformatorów, tj. Jana Kalwina. Znalazły się w nim natomiast prace jednego z jego przyjaciół, mianowicie Teodora Bezy (1519–1605), profesora greki na uniwersytecie w Lozannie³¹. Twórczość tego znakomitego uczonego reprezentowana jest w zbiorze przez przekład *Nowego Testamentu* (Amsterdam 1641) i *Biblii* z komentarzami jego i heidelberskiego profesora Immanuela Tremeliusa (1510–1580) (Amsterdam 1632). Czasy sporów w Niderlandach pomiędzy arminianami i gomarystami znalazły swoje odzwierciedlenie w twórczości reprezentującego szkołę armińską Hugo Grotiusa (1583–1645)³². Ten jurysta wypowiadał się w *Commentatio ad loca quaedam N. Testamenti quae de Anti-Christo agunt* (Amsterdam 1641) i w *Apologeticus eorum qui Hollandib Westfrisibque [et] vicinis quibusdam nationibus ex*

²⁸ R. Decot, dz. cyt., s. 134.

²⁹ J. Lecler, dz. cyt., t. 1, s. 245.

³⁰ Andrzej Osiander przebywał w latach 1549–1552 w Królewcu. Przybył z Norymbergii przywożąc ze sobą część swojej biblioteki. W gronie jego zwolenników znajdował się książę Albrecht, dla którego Osiander był „Vater in Geistlichen”; zob. J. Tondel, *Udostępnianie w Nova Bibliotheca w Królewcu w czasach rządów Księcia Albrechta Pruskiego*, Roczniki Biblioteczne R. 34:1990, s. 1–2, s. 43.

³¹ J. Lecler, dz. cyt., t. 1, s. 249.

³² J. Lecler, dz. cyt., t. 2, passim.

legibus prbfuerunt ante mutationem quib evenit anno 1618 (Paryż 1622)³³. Przeciwno twierdzeniom Grotiusa występował luteranin, prof. w Groningen, Samuel Desmarets (1599–1673) w traktacie *Dissertatio de Antichristo* (Amsterdam 1640). Z kolei autorem zbioru dysput *De baptismo* (Amsterdam 1648) był wielki humanista, przyjaciel Grotiusa, Gerhard Jan Vossius (1577–1649)³⁴. Do grona zwolenników nauk Kalwina należał także Franciszek Gomar (1565–1641)³⁵. Tytuł jego traktatu *Defensor pacis* (Frankfurt nad Menem 1592) nawiązuje do słynnego dzieła Marsyliusza z Padwy (1312–1313). Wśród niderlandzkich teologów reformacyjnych, których dzieła znalazły się w zbiorze Engelcków, był także znany autor kazań Wilhelm Salden (1627–1694). Jego *Otia theologica* opublikowana została w Amsterdamie w 1684 r.

W omawianym zbiorze uwagę zwracają prace gdańszczan i Pomorzan. Dobrze reprezentowana była twórczość Daniela Cramera (1568–1637), ur. w Reczu, teologa, rektora Pedagogium w Szczecinie i tam superintendenta. Jego główne dzieło *Pommersche Kirchen Chronicka* było kilkakrotnie wydawane po łacinie i niemiecku (Szczecin 1628). Engelkowie nabyli ponadto jego *Biblischer Wegweiser* (Strassburg 1629), *Arbor haereticae consangvinitatis* (Strassburg 1623), *Schola prophetica* 1606, jak również komentarze do Apokalipsy (Szczecin 1619).

Dobrze zaopatrzony był zbiór Engelcków w twórczość profesorów Gimnazjum Gdańskiego. Długi czas, za rządów Jana Fabritusa, dominowała w nim teologia kalwińska (1580–1629). Później kolejni rektorzy reprezentowali już aktywny nurt luteranński. Do nich należał orientalista, długoletni pastor w Kościele NPM w Gdańsku, Jan Botsack (1600–1674), autor *Moralium Gedanensium libri XX*, (Frankfurt nad Menem 1655) i *Bestand der Erweisung Breviarium St. Theologiae* (Gdańsk 1634)³⁶. Jego prace musiały cieszyć się uznaniem Adriana Engelcke, skoro w swoim księgozborze miał wiele prac Botsacka i to poświęconych różnej problematyce. Interesująco przedstawiał się spór pomiędzy Janem Botsackiem a Kasprem Stresonem. Botsack w obronie twierdzeń Lutra opublikował *Apellatio innocentiae Lutherana* (Gdańsk 1633) skierowaną przeciwko poglądom reprezentowanym przez Wilhelma Amesę (1576–1633), angielskiego myśliciela, purytani, żyjącego w Niderlandach. W odpowiedzi ukazała się praca *Ad Apellationem innocentia Lutherana*, (Gdańsk 1634) autorstwa Kaspara Streso (1603–1664). W twórczości Jana Botsacka polemika religijna zajmowała dużo miejsca³⁷. W swoich pracach ustosunkowywał się do poglądów: rektora gimnazjum ariańskiego w Rakowie Joachima Stegmana Starszego — w druku *Anti-Stegmanus das ist Wahrhaftige Gegen-Prob der falschen Prob Joachimi Stegmans* (Gdańsk 1635), teologa, profesora w Marpurgu Jana Crocisa (1590–1659) — w piśmie *Defensio assertionis constantis* (Gdańsk 1635), Teofila Fontany w publikacji *Anti-Fontanus*

³³ HAB — *Online-Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbuttel*. Tryb dostępu: <http://sunny.biblio.etc.tu-bs.de>. Dostęp: 21.11.2007.

³⁴ J. Lecler, dz. cyt., t. 2, s. 283.

³⁵ J. Delameau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. 1. *Narodziny i rozwój reformy protestanckiej*, Warszawa 1986, s. 190.

³⁶ Zob. L. Mokrzecki, *Socianismus in den Diskursen der danziger Professoren im 17. und 18. Jahrhundert*, (w:) *Socianism and its role in the culture of the XVIIth to XVIIIth centuries*, Warszawa — Łódź 1983, s. 183–191.

³⁷ Tamże, s. 184–186.

(Gdańsk 1646), Krzysztofa Grossa (1602–1673) w traktacie *Apologia Anti-Grosiana* (Szczecin 1665). Jedną z prac *Historia conversionis R. Johanni Salomonis* poświęcił głośnej wówczas w Gdańsku sprawie Jana Salomona (1660). Jan Salomon, wcześniejszy rabin, należał do barwnych postaci XVII-wiecznego Gdańska. Musiał być blisko związany z Adrianem Engelcke, skoro pozostawił w książce *Triginta septem demonstrationes* (Frankfurt nad Menem 1660) serdeczną dedykację: „Salus tibi, Salus! Plurimum multiplicetur salus amici mei, Viri Excellentis summe perfecti scientia sapientia consumati. Tibi sit vita et salus, et omnibus domesticis Tuis. Amen!”³⁸. Adrian Engelcke prawdopodobnie nie cieszył się już wówczas dobrym zdrowiem.

W latach 1646–1650 rektorem Gimnazjum w Gdańsku był także urodzony w Morażu Abraham Calov (1612–1685), wcześniej profesor w Królewcu, a w latach 1650–1686 profesor teologii w Wittenberdze. Znany był ze swoich radykalnych poglądów. Nazywano go nawet „lutherischen Torquemada”³⁹. Engelkowie posiadali jego traktat poświęcony teologii naturalnej *Theologia naturalis et revelata* (Lipsk 1646). Zarówno Calov jak i Botsack związaniu byli także z toruńskim *Colloquium Charitativum*. Teściem Abrahama Calova był luterański dogmatyk, wykładający logikę, filozofię, a następnie teologię na uniwersytecie w Wittenberdze Jan Andrzej Quenstedt (1617–1688), znany ze swojej pracy, w której z zastosowaniem analitycznej metody przedstawił ortodoksyjne poglądy luterańskich profesorów *Antiquitates biblicae et ecclesiasticae* (Wittenberga 1689).

Kolejny z gdańszczan, Hermann Rathmann (1585–1628), pastor od 1617 w kościele NMP, refleksje wynikające z czytania traktatu Konrada Dietericha i jego stosunku do twierdzeń pochodzącego ze Śląska spirytualisty Kaspra Schwenckfelda (1499–1552) zawarł w traktacie *Vollgegrundetes Bedenken* (Wittenberga 1619). Poglądy przedstawicieli nurtu spirytualizmu mistycznego, m.in. Sebastiana Francka (1499–1542), skrajnych indywidualistów, przeciwników tworzenia wspólnot, były z czasem zwalczane przez zwolenników Lutra⁴⁰. Drugą pracą Rathmanna w zbiorze Engelcków był traktat *Priscorum patrum theosophia* (Wittenberga 1619) poświęcony teozofii św. Tertuliana i Cypriana. Prace samego Konrada Dietericha (1575–1639), teologa, od 1605 r. prof. etyki w Giessen, rektora Pedagogium, superintendenta w Ulm, reprezentowane były w księgozbiorze przez dzieła o tematyce biblijnej i kaznodziejskiej, jak: *Sonderbarere Predigten* (Lipsk 1632), czy *Salomonis Predigt von der Zeit* (Ulm 1639).

Tematem, który intrygował w owym czasie teologów luterańskich, była rola zakonu jezuitów. W zbiorze Engelcków znalazły się więc: *Jesuiticorum catechismorum* (Brema 1599) profesora teologii w gimnazjum w Bremie Krzysztofa Pezela (1539–1604) — również autora dzieła *Mellificium historicum* (Marburg 1631); *Speculum Jesuiticum* (1644) Joachima Beringera nauczyciela w Ambergu, piszącego pod pseudonimem Joachim Ursinus — Anti-Jesuita! Bardzo skromna twórczość

³⁸ BG, St. Dr., sygn. 113 4°.

³⁹ S. Wollgast, *Zur Wiederspielung des Socianismus in der lutherischen Theologie und Schulmetaphysic im Reich Danzig und Preussen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, (w:) *Socianism and its role in the culture of the XVIth to XVIIIth centuries*, Warszawa – Łódź 1983, s. 164.

⁴⁰ R. Decot, *Mała historia reformacji w Niemczech*, Kraków 2007, s. 66–67.

polskich autorów reprezentowana jest na tym polu przez *Gravis et maximi momenti deliberatio de compescendo perpetuo crudeli conatu Jesuitarum* (1609), głośny utwór antyjezuicki, którego autorstwo nie jest do końca ustalone. Stanisław Estreicher upatrywał go w Janie Szczęsnym Herburcie⁴¹. Natomiast nieliczne prace teologów jezuickich reprezentował traktat *Apologia pro deiparce Virginis Mariae canet et historiae contra Bereuggeri*, (Trewir 1625) Piotra Roesiusa, skierowany przeciwko historykowi Maciejowi Breuggerowi (Strassburg 1619). Cezara de Plaix (–1641) *Le passe par tout des Peres Jesuites* (1607) i Jana Leonarda Weidnera (1588–1655) *Elixir Jesuiticum* (1641).

Ten krótki przegląd literatury polemicznej w księgozbiorze Engelcków nie wyczerpuje tematu. Należy pamiętać, że dyskusje pomiędzy przedstawicielami różnych przekonań religijnych toczyły się na wszystkich polach, na których wypowiada się teologia. Polemika trwała na gruncie historii, etyki, filozofii, bibliistyki. Skromna charakterystyka księgozbioru Engelcków ukazuje bogactwo tej literatury w niewielkim przecież zbiorze. Znalazły się w nim nazwiska najważniejszych osób wypowiadających się w kwestiach religijnych. Przede wszystkim bogato reprezentowana jest literatura luterkańska. Znacznie skromniejsza — kalwińska. Nieco dziwi tu brak obecności dzieł drugiego z największych reformatorów — Jana Kalwina. Adrian Engelcke znany był z niechęci do jego poglądów. Nie stwierdzono również w zbiorze Engelcków obecności dzieł przedstawicieli myśli ariańskiej, choćby gdańszczanina Marcina Ruara. Są za to traktaty teologów luterkańskich zdecydowanie opowiadających się przeciwko twierdzeniom socyan, jak również niechętnie odnoszących się do jezuitów. W sumie, niewiele znalazło się w księgozbiorze dzieł reprezentujących zdecydowanie „łagodniejszy” nurt w teologii, np. zwolenników irenizmu. Z prac znakomitego humanisty Erazma z Rotterdamu znalazły się jedynie „Rozprawy”. Z drugiej strony obecność licznych dzieł Jana Gerharda sugerowałaby, że poglądy Adriana Engelcke nie należały do najbardziej ortodoksyjnych. Może być też tak, że posiadał on „niewygodne” z punktu widzenia luteranizm dzieła, lecz nie chciał ich włączyć do zbiorów Biblioteki. Aby jednak potwierdzić którąś z tez, należałoby dokładnie przeanalizować jego księgozbiór i twórczość. Bardzo interesujące możliwości otwierają się w przypadku księgozbioru o tematyce historycznej. Z pewnością problematyka religijna nie znalazła takiego uznania u następców Adriana Engelcke. Czas największych sporów i wojen religijnych minął. Nadchodził czas oświecenia. „Theca Engelckeniana” powiększała się przede wszystkim o dzieła naukowe z różnych dziedzin. Obecność np. „Filozofii” Konfucjusza świadczyć może o większej otwartości jego następcy Fryderyka Bogumiła Engelcke, a napływ dzieł z zakresu prawa kanonicznego — o bardziej pragmatycznym nastawieniu kolejnych opiekunów księgozbioru. Być może dalsze badania pozwolą na wyjaśnienie tych kwestii.

⁴¹ Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE), oprac. Wacław Walecki [dokument elektroniczny]. Tryb dostępu: http://estreicher.filg.uj.edu.pl/szczegoly_wpisu.php?id=15647. Dostęp: 22.11.2007.

**ÄNDERUNGEN IN DER STRUKTUR DER BUCHSAMMLUNG
DER DANZIGER PATRIZIER ENGELCKE
AUS DEM 17.-18. JAHRHUNDERT UND DAS PROBLEM
DER VERWELTLICHUNG — AM BEISPIEL VON POLEMISCHEN WERKEN**

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bibliothek des Danziger Stadtrates wuchs seit dem 16. Jahrhundert wesentlich dank Buchspenden. 1661 wurde die Buchsammlung testamentarisch überwiesen. Gesammelt wurde sie vom Betreuer der Bibliothek, seines Zeichens Lutheraner, Ratsherr und Historiker Adrian Engelcke. Einen großen Teil der Sammlung machten religiöse, vor allem polemische Bücher aus. Sie wurde dann von weiteren Mitgliedern der Familie Engelcke, dank Einnahmen aus der der Familie gehörenden Kapelle der hl. Barbara in der Marienkirche erweitert. Noch zum Ausgang des 18. Jahrhunderts wurden auf diese Weise Bucheinkäufe finanziert. Ein hoher wissenschaftlicher Standard wurde von der Sammlung gefordert, aber Werke religiösen Inhalts flossen seltener ein. Zurzeit wird daran gearbeitet, die Sammlung der Danziger Bibliothek der Polnischen Akademie der Wissenschaften neu zu bearbeiten.